

Взагалі, слід відзначити, що інтерес до українських культурних змагань з боку чехів і словаків, як і українців до культурних надбань цих двох братніх народів, мав неабияке значення. З одного боку, він служив моральною підтримкою діячів культури, з іншого, – свідчив про правильність обраного ними шляху. Такий взаємний інтерес, підтримка, прагнення вивчити, при необхідності використати кращий досвід, досягнути духовні змагання один одного і було на практиці творенням слов'янської культурної єдності.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. V. Matula. Lùdovit Štur a Slovanstvo. // Slovanický přehled. – 1956. – Č.2. – S.45-48; 2. Dýma M. R.S. Amerling, průkopník slovanske vzajemnosti. // Slovanický přehled. – 1958. – Č.9. – S.319-320; 3. J.Hrivňak. Mykola Lysenko a slovanství. // Slovanický přehled. – 1967. – Č.5. – S.298; 4. Karabutenko I. Dopisy Ivana Franka do Čech // Slovanický přehled. – 1957. – Č.7. – S.227; 5. Dvoržak V. Československo-ukrajínske hudební vztahy // Slovanický přehled. – 1957. – Č.1. – S.24-25; 6. Hostička V. Počátky Hankova rusofilství // Slovanický přehled. – 1964. – Č.6. – S.394; 7. J.Hrivňak. Mykola Lysenko a slovanství // Slovanický přehled. – 1967. – Č.5. – S.298-300; 8. Hostička V. K.V.Zap-přítel ukrajinského lidu // Slovanický přehled. – 1957. – Č.4. – S.123-124; 9. Kononov G. Ivan Franko a česká literatura // Slovanický přehled. – 1956. – Č.6. – S.189-191; 10. Karabutenko I. Dopisy Ivana Franka do Čech // Slovanický přehled. – 1956. – Č.7. – S.227-228; 11. Nevrlý M. Ivan Franko a Slováci // Slovanický přehled. – 1956. – Č.8. – S.273-274.

М.В. Стопчак

ВЗАЄМИНИ ДИРЕКТОРІЇ УНР З ПРАВОЮ ОПОЗИЦІЄЮ З ДЕЯКИХ КЛЮЧОВИХ ПРОБЛЕМ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Успіх у справі розбудови незалежної Української демократичної держави в значній мірі залежить від того, наскільки повно будуть враховані сучасними керманичами України досвід, уроки державотворення в минулі історичні періоди, зокрема в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр., яка, на жаль, зазнала поразки. Один з цих уроків, на думку багатьох дослідників, полягає у тому, що найбільшої шкоди справі державотворення завдали глибокі незгоди серед провідних політичних сил Української революції з ключових його питань. Як зазначав академік В.Смолій, десятки політичних партій і рухів, винесених на гребінь Української революції, виявили нездатність поставити національні інтереси вище партійних, поступитися політичними амбіціями своїх лідерів.¹

З огляду на значну подібність тодішньої історичної ситуації для сучасної України, впливає нагальна потреба у неупередженій оцінці діяльності різноманітних політичних партій, що боролись за утвердження державності України в рр. революції, виявленні і вивченні тих політичних сил, чия діяльність об'єктивно загальмувала досягнення цієї величної мети. На актуальність дослідження цього важливого аспекту Української революції звертає увагу ряд сучасних істориків, зокрема, відомий дослідник історії Української революції проф. В.Ф. Солдатенко. “Щодо загалом відомих, проте малодосліджених тенденцій Української революції, - зазначає він, - то тут особливої уваги заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначилося на долі визвольної боротьби.”²

Виконати це завдання можливо лише за умови глибокого комплексного аналізу наукового доробку української історіографії з цієї проблеми. Тільки в такому випадку є можливість з'ясувати ступінь повноти, основні напрямки і методи вивчення цієї проблеми, уточнити існуючі або вийти на нові концептуальні висновки, що стосуються діяльності різних політичних таборів у ході революції, відкинути ті судження, які відверто суперечать реаліям історичного процесу.

Враховуючи багатогранність даної проблеми, автор поставив за мету проаналізувати українську історіографію взаємовідносин Директорії і сил правої опозиції в період Української революції 1917-1920 рр. з таких ключових питань державотворення як визначення форми влади в Україні, а також тих зовнішніх сил, на які було можливо спертись у боротьбі за державну незалежність. Права опозиція в УНР була представлена такими партіями як УПСФ, УПСС, УНРП,

УНП, а також Трудовою та Селянською соціалістичними партіями. В ЗУНР правих поглядів дотримувалися Українська національно-демократична та радикальна партії.

Вивчення історіографії взаємин Директорії і правих сил дозволяє виділити кілька етапів дослідження цієї проблеми. Перший з них охоплює 20-ті - першу половину 50-х рр. ХХ ст. Другий – 60-ті – 80-ті рр. Третій етап розпочинається з початку 90-х рр. минулого століття в умовах, коли Україна отримала реальну незалежність.

Виходячи з того, що повне дослідження цієї проблеми потребує кількох публікацій, автор обмежився її висвітленням лише в перший період. Інші періоди будуть висвітлені у подальших публікаціях.

Взаємини між Директорією і силами правої опозиції в історіографії 20-50 рр. ХХ ст. були представлені переважно працями безпосередніх учасників революції – членів Директорії, голів і членів урядів, а також лідерів та активних учасників політичних партій, що належали відповідно до правого або лівого політичних таборів.

Аналіз цих історіографічних джерел свідчить, що з перших кроків діяльності Директорії, створеного нею уряду В. Чехівського, їй не доводилось розраховувати на єдність сил українського національного руху, і що, зокрема, сили правої опозиції не поділяли відверто революційних, з їх точки зору, поглядів представників лівого політичного табору на одне з ключових питань українського державотворення – про форму влади в Україні. Важливість цього питання посилювалось в зв'язку з тим, що з кінця листопада 1918 р. на частині території України діяв пробільшовицьки налаштований Тимчасовий робітничо-селянський уряд, що визнавав форму влади лише у вигляді Рад. Визначення свого ставлення до цього питання, власне, і визначало в значній мірі приналежність партій до того чи іншого політичного табору.

Джерела свідчать, що праві партії з самого початку існування Директорії зайняли відверто негативну позицію щодо Рад. Так, ще у Вінниці, тобто до переїзду Директорії 19 грудня 1918 р. до Києва, пропозиція представника УСДРП М. Авдієнка про те, щоб Директорія задекларувала принцип диктатури трудящих мас у формі Рад робітничих і селянських депутатів зустріла різкий опір представників правих політичних партій. Їх позицію підтримав член Директорії, який був і членом УПСС, П. Андрієвський. Власне, проти політики “більшевицьких Рад” висловились і інші члени Директорії – С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, залишивши, таким чином, голову Директорії В. Винниченка на самоті. Не змінили праві своєї позиції і в подальшому, зокрема на нараді Директорії з політичними партіями 12-14 грудня 1918 р. у Вінниці, підтримавши досить туманно сформульований трудовий принцип організації влади. При цьому дослідники звертають увагу на певну співзвучність настроїв і позицій щодо Рад правих партій і Директорії. Так, у газеті “Відродження” за 22 грудня 1918 р., даючи відповідь на запит представників більшовицьких осередків про “організацію Совдепів на Україні, як можливої форми влади”, Директорія відповіла негативно; у її постанові існування Рад допускалось лише за умови, що “... провідники демократії дадуть гарантії в тому, що совдепи не будуть вести протидержавної роботи та агітації проти влади, а також не будуть закладати організацій для захоплення влади”.³ Отже, Ради фактично зводились до становища профспілок.

Цієї ж позиції Директорія дотримувалась і після того, як проголосила себе верховною владою УНР. У газеті “Нова Рада” за 26 грудня 1918 р. знову підкреслювалось, що і під час виборів до рад, і в період їх діяльності не повинно бути “... ніяких закликів до захвату влади або до виступу проти Української Народної Республіки та Директорії, як її Верховної влади, бо всі питання політичного устрою підлягають остаточному вирішенню працюючим класом народів України на Трудовому Конгресі України”.⁴ Отже, безумовно, відкидаючи радянську форму влади, більшість членів Директорії, проте, залишала питання про майбутній політичний устрій України відкритим, відкладаючи його вирішення до скликання Трудового Конгресу України.

Негативне ставлення Директорії до радянської форми влади було схвально сприйняте правими політичними партіями УНР. Тому, мабуть, не випадково у вищезгаданому номері “Нової Ради” була видрукована стаття В. Стебницького – члена УПСФ, яка була однією з провідних політичних партій правого табору. Стаття була присвячена проблемі організації влади в Україні. Підтримуючи позицію Директорії, В. Стебницький піддав гострій критиці ліві течії українських

соціалістичних партій як прибічників Радянської форми влади на Україні; на його думку, загроза більшовизму для України йде саме від своїх, "... по-більшовицькому настроєних інтелігентських груп та течій. Вони, - іронізує автор, - бояться знов розійтись із народом і через те беруться вести його до крайніх меж народоправства, розуміючи і народ, і народоправство на московський зразок, в пролетарським змислі."⁵

Як свідчать досліджувані джерела, праві, підтримуючи негативну позицію Директорії щодо радянзації України, в той же час гостро критикували її за відсутність чітких поглядів щодо форми майбутнього державного устрою України. Ця критика, зокрема, прослідковувалась в ухвалі Головної Ради УПСФ від 27 грудня 1918 р., у якій давалась оцінка "Декларації Української Директорії". Ухвала визнавала помилковим курс Директорії на організацію влади через Трудовий конгрес, зазначаючи, що до державотворчої роботи слід залучити "всі живі сили України, всі нації та класи, для чого ... скликати негайно тимчасовий демократичний парламент".⁶ Соціалісти-федералісти наголошували, що визнають лише ту владу, яка буде утворена українським парламентом. Але, в зв'язку з відсутністю у Директорії чіткої позиції щодо цього питання, Головна Рада УПСФ рекомендувала своїм членам, не відмовляючи уряду УНР у допомозі в здійсненні поточної роботи в "державних та громадських установах", не брати "на себе політичної відповідальності", що знайшло свій вираз у забороні есефам займати в уряді посади вище товариша міністра.⁷

Отже, аналіз історичних джерел засвідчує, що вже перші тижні існування відновленої УНР були позначені наявністю глибоких незгод всередині українського національного табору, значним протистоянням між його правими і лівими флангами щодо вирішення ключової проблеми державотворення. Ці незгоди на початку 1919 р. значно ускладнили і без того важке становище республіки, визначальною рисою якого стало протистояння між Директорією та Радянським урядом України на чолі з Х. Раковським, активно підтримуваним Радянською Росією, та наявністю на півдні республіки французького десанту, тобто сил Антанті.

Дослідники, висвітлюючи найважливіші віхи діяльності Директорії і уряду В. Чехівського в цих складних умовах, особливу увагу звертають на з'ясування причин зриву переговорів керівництва УНР з РРФСР і Тимчасовим робітничо-селянським урядом України. Для дослідників, що дотримувались лівих поглядів, провал цих переговорів був наслідком не лише "крутійства" Москви, а й глибокої роз'єднаності всередині українського руху. Один з лідерів есерів М. Шаповал, на думку якого укладання угоди з Москвою було бажане для УНР, наголошував на негативній ролі саме правих партій у зриві цих переговорів. "Частина військових начальників, - писав М. Шаповал, - взагалі була проти всякого порозуміння з Москвою, а, навпаки, за порозуміння з Антантою, і за війну проти більшовизму, навіть взагалі проти соціальної революції. Всякі українські умірковані (власне - дрібнобуржуазні) політики гнули туди ж ...". І завершуючи свою думку, М.Шаповал ще раз підкреслює, що коли "... Москва почала нахрапом лізти на Україну, то наша буржуазна демократія стала рішуче проти спроб трудової демократії (с-р і с-д) знайти порозуміння з Москвою".⁸

Цю ж точку зору підтримали також провідні діячі УСДРП І. Мазепа⁹ та В. Винниченко - на той час Голова Директорії. Останній у своїй праці "Відродження нації" наголошував, що можливість порозуміння з Радянською Росією існувала, але вона не була використана не лише через неконструктивну позицію Радянського уряду, а й зрадницькі дії правих елементів в керівництві УНР, які за будь-яку ціну намагались зірвати переговори з більшовиками, покладаючи головні надії на підтримку військового командування французьким інтервенціоналістським корпусом. "Есефи, - писав В. Винниченко, - страшенно заклопотані новою "авантюрою" Директорії, ... учора вони (лідер партії есефів Мацієвич) пропонували мені вступити в союз з Антантою, в наслідок чого допустити на Україні "невеличкі" антантські гарнізони й виплатити поміщикам за землю. Мої нерви до того пошарпані людською гидотою, що я вже не міг з цими спасителями України говорити спокійно і мало не вигнав їх з кабінету".¹⁰

Але твердження В. Винниченка про відсутність контактів Директорії з Антантою заперечують інші учасники цих подій. Зокрема, І. Мазепа у своїй праці "Україна в огні і бурі революції" свідчить, що ще під час першого перебування Директорії у Києві у грудні 1918 р. від

імені С. Петлюри у переговори з французами вступив отаман П. Болбачан, а у січні 1919 р. ці переговори були продовжені в Одесі спочатку генералом Греківим, а потім міністрами С. Остапенком і О. Назаруком.¹¹ Фактично підтверджує думку І. Мазепи керівник Січових Стрільців полковник Є. Коновалець, якого представники лівого табору часто звинувачували у втручанні в політичні справи і підтримці правих елементів. “Він (В. Винниченко – авт.), - зазначав Є. Коновалець, - теж настоював на висилці делегації Директорії до Москви. Але одночасно давав він свою згоду на висилку делегації до французів до Одеси (спершу др. Назарука, а відтак ген. Греківа), - що більше, захоплювався думкою, як то українці будуть нищити більшовиків, коли дістануть від французів містичне фіолетове проміння й танки”.¹²

Є. Коновалець покладав головну провину за провал переговорів з Радянською Росією на саму Директорію на чолі з В. Винниченко, яка не мала чіткої політичної лінії. Армії, зазначав керівник Січових Стрільців, потрібно було чітко з’ясувати “... до чого влада думає змагати, які є наші гасла, а яких треба берегтися, хто є нашим приятелем, а хто ворогом. Пояснення цих питань ніхто з нас не отримав у всьому директоріянському періоді. Тверджу, що ні Винниченко, ні Директорія в цілості не мали ясної політичної лінії та що довкола Директорії панував такий самий хаос політичної думки, як і всередині її”.¹³

Отже, навіть враховуючи певний суб’єктивізм Є. Коновальця щодо оцінок політичної ситуації в Україні, з автором важко не погодитись: спроби В. Винниченка, інших авторів з лівого табору перекласти всю відповідальність за невдачі у справі державотворення виключно лише на сили правої опозиції, військово керівництво Січових Стрільців не мають достатніх підстав, оскільки за ці невдачі несуть відповідальність і представники лівого політичного табору в українському керівництві. Саме ліві партії, передусім, УСДРП і УПСР, до 9 лютого 1919 р. визначали політику Директорії.

Про нездатність провідних політичних сил УНР знайти спільну мову у вирішенні найважливіших проблем українського державотворення засвідчили ті баталії, які розгорнулись на скликаній 16 січня 1919 р. у Києві так званій Державній нараді, яка спробувала знову розв’язати питання про владу в Україні. У нараді взяли участь, окрім членів Директорії, уряду, лідерів провідних лівих політичних партій і представники правої політичної партії соціалістів-самостійників, а також корпусу Січових Стрільців. Усі дослідники, висвітлюючи хід роботи наради, незалежно від своїх політичних симпатій звертають увагу на значні розходження серед її учасників з обговорюваного питання.¹⁴ “Розлад був повний”¹⁵, - підсумовує І. Мазепа, хоча більшість промовців дотримувалась антибільшовицького спрямування. При цьому ряд авторів (В. Винниченко, П. Христюк, І. Мазепа) досить активно наголошують на тому, що на нараді керівництво Січових Стрільців зробило спробу захопити владу в Україні і встановити свою диктатуру. Гостро полемізуючи з вищезазначеними авторами, керівник корпусу Січових Стрільців Є. Коновалець зазначав у своїй праці “Причинки до історії української революції”, що ідея “триумвірату”, яку Січові Стрільці висунули, була лише однією з багатьох пропозицій, які пролунали на нараді. Але, коли почалось обговорення проблеми влади, “то зразу заговорив такий Вавилон поглядів, що представники Стрільської Ради побачили, що нічого не дасться зробити ... Не очікуючи вже навіть дальшого перебігу дискусії та висліду голосування, заявили вони, що знімають свою пропозицію”.¹⁶ Далі Є. Коновалець підкреслив, що після невдалої спроби знайти якийсь вихід з трагічного зачарованого кола Січові Стрільці взагалі вирішили усунути втручання в політичне життя і навіть відмовились мати свого представника в Директорії.¹⁷

Дійсно, визначальним напрямком розбудови держави нарада залишила скликання Трудового Конгресу. Перипетії обговорення на нараді одного з ключових питань державотворення засвідчили, перш за все, відсутність єдності у самій Директорії, що неминуче призвело до подальшої різкої поляризації сил в українському національному русі на праве і ліве крило. Висновки ж про негативний вплив виключно правих партій на розвиток державотворчих процесів в цей період, які зустрічаються у працях дослідників лівого крила, не знаходять підтвердження. Адже, представники єдиної правої партії на цій нараді – УПСР, висловились за диктатуру саме Директорії.

Непевна політика Директорії не могла не позначитись і на ході виборів до Трудового Конгресу, його складі і, зрештою, підсумкових рішеннях, хоча на цей Конгрес покладались значні надії у справі утвердження української державності, визначенні форми влади. Вивчення історіографічного доробку дослідників з цього питання засвідчує суперечливі, нерідко, зовсім протилежні оцінки цього форуму, особливо з боку тих авторів, які були причетні до підготовки його роботи, або брали у ньому безпосередню участь. Далеко не всім з них вдалось дотриматись об'єктивності. Це, зокрема, стосується і висвітлення питання про вплив правих сил в українському політичному провіді на рішення Трудового Конгресу. Дослідники, що представляли ліве крило визвольного руху, обстоювали тезу про те, що вже сама інструкція про вибори до Трудового Конгресу була складена на угоду правим силам і при їх безпосередньому тискові. Зокрема, П. Христюк зазначав, що отамани на Лівобережжі розганяли робітничі і селянські з'їзди, перешкоджаючи виборам від робітничої і селянської курій. Він також підкреслював, що під впливом правих сил член Директорії С. Петлюра, керівник корпусу Січових Стрільців Є. Коновалець, інші отамани добились позбавлення права участі у виборах на Трудовий Конгрес всієї революційної республіканської армії, до якої входив найбільш свідомий і революційний елемент в селянстві, а також закликали до участі в Конгресі з правом вирішального голосу депутатів з Галичини, розраховуючи на їх підтримку.¹⁸ Останню тезу підтримав також І. Мазепа, наголосивши, що делегати Галичини не були заражені "поширеними тоді совітофільськими настроями".¹⁹ "Так спільними силами соборної української дрібної буржуазії утворювався бажаний для Директорії і "отаманів" склад Трудового Конгресу",²⁰ - підсумовує П. Христюк.

Але, на думку П. Христюка, І. Мазепи, В. Винниченка, навіть такий правий, неспівзвучний настроєм мас склад Трудового Конгресу турбував керівництво Січових Стрільців, яке боялось, що Конгрес прийме рішення з обговорюваних питань з лівим ухилом. І це сприяло поширенню чуток про можливість розгону Конгресу вояками корпусу.²¹

Ці твердження були рішуче заперечені Є. Коновальцем. Ці "вістки про бажання чи навіть постанову Січових Стрільців знасилувати волю народу, висловлювану його представниками на Конгресі, який скликала законна державна влада, є легендою, що зродилася з провокаційних наклепів ворогів Січового Стрілецтва",²² - писав Є. Коновалець. Разом з тим, керівник Січового Стрілецтва нагадав, що деякі члени Директорії, і, в першу чергу, В. Винниченко, намагались забезпечити бажаний для себе склад Конгресу, і що саме за дорученням Голови Директорії В. Винниченка в середині січня 1919 р. він (Є. Коновалець - авт.) їздив до Станіслава з метою залучити до участі у роботі Конгресу найбільшу кількість делегатів від ЗУНР. "На 204 ст. третього тому "Відродження нації", - підкреслює автор, - В. Винниченко згадує лише про "отаманів", які буцім то радилися над розігнанням Конгресу. Чому В. Винниченко забув навести свої власні заходи до відповідного сепарування Трудового Конгресу, мені не відомо".²³

Отже, з вищезазначених праць дослідників випливає висновок про те, що вже на стадії підготовки роботи Конгресу в результаті боротьби між правим і лівим крилом українського визвольного руху були закладені передумови для розколу державницьких сил, і хід роботи Конгресу та його рішення підтвердили це.

Підсумки роботи Конгресу у більшості дослідників піддані критиці. В. Винниченко назвав Конгрес "мертвонародженням". Та особливо гостро критикував рішення Конгресу П. Христюк. Будучи прибічником трудового принципу організації влади в Україні, П. Христюк покладає головну відповідальність за це на керівництво Директорії і галицьких делегатів, що спільно з частиною Селянської спілки виступили з правих позицій. Особливо негативну роль, на його думку, відіграв виступ на Конгресі В. Винниченка, який засвідчив відхід Голови Директорії від не так давно обраних соціальних орієнтирів. П. Христюк зазначав, що В. Винниченко, ідентифікувавши питання про радянську форму влади з питанням національного поневолення України Московщиною, і отримавши підтримку з боку отаманів Петлюри та Коновальця, галичан, справив такий вплив на інших делегатів Конгресу, що більшість з них не захотіли і слухати про трудовий принцип і досягнення миру з Радянською Росією.²⁴ В результаті, робить висновок автор, "інституція, що покликана була утвердити на Україні диктатуру працюючих, організувати тверду робітничо-селянську владу і тим підвести міцний ґрунт під революцію, виповнила протилежні

завдання: поховала ідею трудової диктатури, санкціонувала директоріянсько-отаманський режим, висловила за горожанський міжклясовий мир – демократичний парламентаризм”.²⁵

Викриваючи з позицій есерів негативний вплив правих сил на рішення Конгресу, П. Христюк одночасно змушений був визнати відповідальність і лівого крила, зокрема, фракції українських есерів центральної течії, до якої він належав. Адже ця фракція, за його висловом, могла, при умові внутрішньої спаяності, ясності своїх позицій і рішучого втілення їх у життя, відіграти вирішальну роль у визначенні спрямованості рішень Конгресу, але вона “розбилась, покололась на праве і ліве крила, які не могли знайти спільної платформи, і в результаті виступила і голосувала (відповідно до свого поділу) за різні резолюції.”²⁶

Досить повно висвітлює виступи ряду делегатів на Конгресі І. Мазепа, який був учасником цього форуму. Проте у його праці “Україна в огні і бурі революції” практично відсутні узагальнюючі оцінки роботи Конгресу і схваленого ним “Універсалу”. Можливо, це пов’язане з тим, що саме фракція УСДРП, до якої належав і сам І. Мазепа, спираючись на підтримку галицьких депутатів, відіграла провідну роль у визначенні спрямованості схваленого Конгресом документу, і тому автор, мабуть, вважав недоцільним коментувати колективно вироблені рішення.

Отже, з праць дослідників, що аналізували роботу Конгресу, випливає закономірний висновок: його рішення не стали концентрованим уособленням волі, інтересів усіх учасників визвольної боротьби. На Конгресі перемогу здобули праві сили, але ця перемога була зумовлена не тільки і не стільки їх впливом, адже праві партії були представлені виключно галицькими делегатами, скільки ідейною розпорошеністю в лівому політичному крилі визвольного руху, відсутністю єдності з ключових питань державотворення в керівних органах УНР, і, в першу чергу, у Директорії. Як згадував згодом В. Винниченко, у Директорії йому і А. Макаренку протистояли майже в усіх питаннях С. Петлюра і П. Андрієвський, які часто підтримували правих, а Ф. Швець брав сторону то перших, то других. При ухваленні найважливіших рішень до уваги бралась, як правило, точка зору В. Винниченка, але, як визнавав сам Голова Директорії, “фактична реальна політика поза Директорією проводилась тими силами, виразниками яких у Директорії були С. Петлюра і П. Андрієвський”.²⁷

Аналізуючи розвиток подій після Трудового Конгресу, дослідники з лівого політичного табору сходяться на тому, що відсутність порозуміння всередині Директорії посилила позиції правих сил в українському керівництві і призвела, врешті-решт, до заміни уряду В. Чехівського правим урядом С. Остапенка, у якому з 17 портфелів 14 належали представникам правих партій – УПСС, УПСФ, УНДП, УРП.

Взагалі, весь період, протягом якого діяв уряд С. Остапенка, піддається нищівній критиці дослідниками з лівого політичного табору. Зокрема, П. Христюк гостро критикував уряд за відмову впроваджувати в життя затверджений Директорією закон про Трудові ради.²⁸ При цьому П. Христюк піддає критиці і Директорію, яка, на його думку, припустилася значної помилки, зробивши головну ставку саме на праві політичні сили, чий погляд не знаходили відгуку серед широких мас. Хоча, як глузливо зауважує П. Христюк, есери, самостійники, народні республіканці і обіцяли Директорії “могутню” підтримку з боку “всіх творчих, державнодумуючих” елементів українського суспільства, вона фактично вилілась у “підтримку” Директорії центральними комітетами цих партій, які разом з усіма “масами” вміщувались в одному вагоні третього класу.²⁹ Наслідком помилкового курсу Директорії на союз з правими силами стало, на думку П. Христюка, те, що ці сили “... ледве не зовсім зліквідували і українську державність, возглавляємо Директорією”,³⁰ а сама Директорія остаточно розкололась.

Цю ж точку зору підтримав і М. Шаповал. Він вважав невдалим кроком залучення Директорією до співпраці, в тому числі і в урядових установах, представників правих партій, зокрема партії соціалістів-федералістів. Не несучи ніякої відповідальності, оскільки співпрацювали на “технічних” ролях, есефи зайняли відповідальні пости як в українських дипломатичних місіях і представництвах за кордоном, так і в міністерствах, інших державних установах в Україні. “Вони, - зазначає у своїй праці “Занепад УНР” дослідник, - вели саботаж революційного законодавства Трудового Конгресу при підтримці ріжнотанітного безпартійного елемента, що вплив в організаційну схему нової України. Видатним актом саботажу було умисне

зволікання не лише здійснення закону про трудові ради, а навіть затримка опублікування цього закону.”³¹ Прихід до влади уряду С. Остапенка М. Шаповал вважав невиправданою поступкою правим силам, що означало, на його думку, “початок кінця українського визвольного руху”.³²

Погоджуючись з негативною оцінкою П. Христюка та М. Шаповала діяльності уряду С. Остапенка, І. Мазепа одночасно більш детально аналізує взаємовідносини правого політичного табору з Директорією, зміни в орієнтації одного з провідних її членів – С. Петлюри, особливо після Кам’янецького Трудового Конгресу і подій, пов’язаних із створенням “Комітету Охорони Республіки”. На думку І. Мазепа, праві політичні сили постійно намагались усунути С. Петлюру від керівництва УНР, звинувачуючи його у некомпетентності. Насправді ж, причиною їх атак на Головного Отамана, на думку дослідника, було те, що “Петлюра з його революційним темпераментом не вкладався в рамки того бюрократично-консервативного способу думання, яким визначалися тодішні провідники правих українських груп”.³³ Такого ставлення правих до себе С. Петлюра не міг не враховувати. Але його позиція щодо цих сил, на думку І. Мазепа, остаточно змінилась саме після кам’янецьких подій. “Можна сміливо твердити, - зазначав дослідник, - що в великій мірі під впливом Комітету Оборони Республіки Петлюра нарешті відійшов від правого політичного табору.”³⁴ Пояснюючи свою думку, І. Мазепа зазначав, що останньою краплею стала спроба одного з лідерів правих сил члена Директорії П. Андрієвського вдатись до репресій щодо членів Комітету Оборони Республіки, який в умовах кризи верховної влади УНР спробував утримати ситуацію в державі під контролем. Саме після цього Петлюра енергійно взявся за створення нового, соціалістичного за складом уряду, “... який би не мав нічого спільного з попереднім збанкрутованим урядом Остапенка.”³⁵ Проте, як вважає І. Мазепа, Петлюра значно спізнився з цим заходом, наслідком чого в значній мірі стала катастрофа на Південно-Західному фронті. Він “взявся за це вже тоді, коли фронт почав розпадатися, шукаючи “самотужки” виходу з тої сліпої вулиці, в яку завела цілу нашу справу наївна віра уряду й Директорії в допомогу французького командування в Одесі”.³⁶

Процес формування нового уряду відбувався, на думку дослідників, досить складно, в умовах постійного тиску правої опозиції. Зокрема, за свідченнями І. Мазепа, у першій декаді квітня 1919 р. праві майже щоденно проводили кількогодінні наради, на яких протестували проти зміни уряду, наголошували, що з соціалістичним урядом не захоче мати справу Антанта.³⁷ Ситуація ускладнювалася тим, що і сам Петлюра не виявляв послідовності у своєму ставленні до правих. То під час переговорів він погоджувався із пропозиціями соціалістичних партій вивести з Директорії прибічників правих поглядів П. Андрієвського і Ф. Швеця, то, навпаки, доводив необхідність залишити в новому уряді представників правої партії соціалістів-самостійників, з огляду на їх значну підтримку повстанськими отаманами.

Разом з тим, ряд дослідників з лівого політичного табору звертають увагу на те, що навіть надзвичайно поміркована програма діяльності нового уряду, який очолив Б. Мартос, викликала шалений опір правих сил. “Член Директорії П. Андрієвський, - писав П. Христюк, - просто не визнавав цього правительства, гуртуючи коло себе в Галичині бувших остапенківських міністрів і взагалі всіх незадоволених отаманів, бувших вищих урядовців і безробітних тепер буржуазних політичних діячів ... Соціалісти-самостійники (Мацюк, Макаренко й інші) та народні республіканці (Ол. Ковалевський, Архипенко), спираючись на Оскілка і віддавшись під його опіку, повели між військом, усним словом і через свій орган, шалену агітацію як проти правительства, так і проти Петлюри”.³⁸ Але і в цій ситуації Директорія на чолі з С. Петлюрою і створений нею уряд виявили, на думку дослідників, хитання у вирішенні питання про форму влади. Навівши у своїх працях Декларацію соціалістичного уряду Б. Мартоса, І. Мазепа та П. Христюк звертають увагу на той факт, що уряд у ній однозначно заявив: “... У внутрішній політиці ... ним буде вжито найенергійніших заходів, аби всюди організувалися робітничо-селянські трудові ради для контролю над діяльністю місцевих властей.”³⁹ Але, вже через чотири місяці, відзначає І. Мазепа, Директорія кардинально змінює свою точку зору. 12 серпня 1919 р. Рада Народних Міністрів ухвалила іншу Декларацію, у якій зазначалось, що уряд у згоді з Директорією УНР “... виробляє проекти законів про вибори в Парлямент з правом Установчих

зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенароднього, безпосереднього, таємного, рівного й пропорціонального виборчого права.”⁴⁰

Таким чином, підкреслюють дослідники, керівні кола УНР після довгих хитань лише на кінець літа 1919 р. визначились у питанні про форму влади в Україні. Вони висловились за парламентську форму влади, остаточно відмовившись від ідеї трудових рад.

Розв’язання у такий спосіб питання про форму влади в Україні викликало різку критику з боку авторів, що репрезентували лівий політичний табір. Так, М. Шаповал, виходячи із ортодоксальних есерівських позицій, вважав, що зміни в уряді, його відхід від ідеї трудових рад на користь принципу парламентаризму свідчили про пряму зраду керівництвом УНР рішень Трудового Конгресу. “Ми маємо очевидний факт антидемократичної і антинародної акції панків, що фальшиво називали себе ... “робітничою партією””,⁴¹ - писав М. Шаповал. При цьому він вважав, що відхід Головного Отамана С. Петлюри, як і всього політичного керівництва УНР, від трудового принципу у бік парламентаризму відбувся не без участі правих сил, особливо партії соціалістів-федералістів, чиї представники переважали у дипломатичних представництвах УНР за кордоном. “Їх дипломати з-за кордону бомбардували: коли буде проголошено принцип буржуазного парламентаризму, то за два тижні Антанта визнає Україну!”⁴², - писав у своїй праці “Занепад УНР” М. Шаповал.

Дещо по-іншому оцінює ці події І. Мазепа. Належачи в той час до провідної в уряді УСДРП, він пояснював її курс на проголошення загального виборчого права і парламентаризму тим, що це дасть змогу послабити тиск “правих”, об’єднати українські самостійницькі сили у боротьбі за українську державність. Дискутуючи з представниками УПСР, які продовжували захищати “трудоий принцип” формування влади, він наголошував: “Успішність нашої визвольної боротьби залежатиме не від тої чи іншої форми влади, ... а головню від фактичного стану організованих українських сил. Завдання українського уряду полягало в тім, щоб бойові сили революційної України фактично об’єднати, не вважаючи на ... політичні ріжниці, які в дійсності були в термінах і назвах.”⁴³

Зовсім з інших позицій оцінюють вищезгадані події дослідники з правого політичного табору. Типовим в цьому плані є погляди Осипа Назарука – одного з керівників радикальної партії Галичини і одного з найближчих радників Диктатора Є. Петрушевича, викладені ним у праці “Рік на великій Україні”. Перебуваючи у Кам’янці практично майже увесь 1919 р., він був у вирі тогочасних подій, спілкувався з багатьма ключовими особами Кам’янецької доби. З точки зору О. Назарука, Директорія не могла відіграти вирішальної ролі у вирішенні питання про форму влади в Україні, оскільки на початок літа 1919 р. була надзвичайно слабкою. Після виходу з Директорії В. Винниченка, а, згодом, і самостійника Андрієвського, писав О. Назарук, “Директорія стала “враком”, недоломком. Була це вже тільки тінь давньої Директорії, яка лише формально являлася верховною владою України...”⁴⁴ Пояснюючи свою точку зору, О. Назарук зазначав, що С. Петлюра, який очолив Директорію, і її член А. Макаренко були поза членством у будь-якій політичній партії, а, отже, змушені були постійно оглядатись на думку провідних політичних сил УНР – УСДРП і УПСР. Щодо проф. Ф. Швеця, то він був “експонентом своєї партії, не її провідником”.⁴⁵ “Річ ясна, - резюмує О. Назарук, - що наслідком того всео фактична влада не спочивала в руках Директорії, тільки мала її Рада Міністрів, зложена з представників соц.-дем. і соц.-революціонерів”.⁴⁶ А оскільки це так, продовжує О. Назарук, то Радою Народних Міністрів фактично керували два партійних комітети. На підтвердження своєї думки О. Назарук посилається на вислів міністра праці в уряді УНР Безпалка, який у приступі щирості сказав: “До нашого правительства не можна ставити таких вимог, які ставиться до правительств. Бо це властиво партійний комітет”.⁴⁷

Наголосивши на провідних ролях в керівництві УНР саме лівих сил, О. Назарук одночасно заперечує можливість значного впливу правих наддніпрянських партій на політику Директорії і її уряду, а, отже, і на прийняття рішення щодо форми влади в Україні. “Самостійники по бунті свого Оскілка були скомпромітовані, хлібороби-демократи від початку повстання були проскрібовані як реакціонери, соц.-федералісти, які мали ще найбільш інтелігенції, теж належали до “неблагонадежних”, а т.зв. партія народних республіканців щойно слабо почала

організовуватися (складалася вона з дуже малого числа інтелігентів). Вона властиво не існувала навіть як клуб”.⁴⁸

Звичайно, факти свідчать про те, що повністю відкидати тиск правих сил на керівні центри УНР у вирішенні питання про форму влади не можна, але в цілому з цим висновком О. Назарука можна погодитись, адже, про падіння впливу правих партій на кінець літа 1919 р., зокрема, такої партії як УПСС, писала ще у серпні 1919 р. газета “Трудова громада”, що належала есерівській партії. “Кілька доволі голосних, але, на жаль, і доволі звичайних історій з цілим рядом отаманів в стилі Палієнка, Біденка, Ковенка, Хомодовського й, нарешті, Болбачана – зрештою, настільки скомпроментували в очах нашого громадянства партію самостійників, що їм довелося попросту зійти хоча б на деякий час з кону політичного життя України.”⁴⁹

Разом з тим, дослідження історіографічних джерел засвідчує той факт, що питання про форму влади знаходилося у полі зору не лише правих партій, воно було предметом гострої політичної дискусії і між провідними урядовими партіями – УСДРП і УПСР. Так, П. Христюк, один з лідерів есерівської партії, у праці “Замітки і матеріали до історії української революції” писав, що у серпні 1919 р. Кабінет Міністрів продовжував гаяти час “... в безкінечних суперечках та змаганнях між двома урядовими партіями – соц.-дем. і соц.-рев. про форму влади, тобто, в дійсності про основний напрямок соціально-економічної політики уряду, в суперечках, що геть паралізували діяльність правительства, вносячи постійну неясність в його політику”.⁵⁰ Правда, спробу П. Христюка перекласти всю відповідальність за відхід від трудового принципу виключно на УСДРП навряд чи можна визнати повністю правомірною. Дійсно, УСДРП (офіційна) на початку серпня 1919 р., почавши шукати згоди з правим крилом національного руху, чинила досить сильний тиск на УПСР з метою примусити її визнати парламентський принцип формування влади. В ультимативному листі ЦК УСДРП Центральному Комітету УПСР від 11 серпня 1919 р. ставилась досить жорстка вимога “... обов’язати соц.-революціонерів, членів Кабінету, взяти позитивну участь в ухвалі кабінетом не пізніше 12 серпня відозви про загальне виборче право, проект якої сьогодні посилається до ЦК УПСР додатково”.⁵¹ В разі ж відмови міністрів-есерів ЦК УСДРП уповноважував членів своєї партії самим прийняти відповідний документ. У цій ситуації для ЦК партії есерів настав момент істини – вони мали або погодитись з ультиматумом УСДРП, або дати аналогічне доручення представникам своєї партії в уряді – задекларувати радянську форму влади, взявши відповідальність на себе. Це означало б повний розрив есерів з УСДРП і перетворення УПСР на “відповідальну” опозицію. Проте, цього не сталося. Есери виявили безпринципність, залишившись в Кабінеті. Вони фактично самі відмовились від принципу Трудових рад, підписавши 12 серпня 1919 р. з ЦК УСДРП “Погодження”, у якому приставали “на деклярування принципу парламентаризму (демократичні вибори до парламенту і органів самоврядування) і на коаліційний кабінет (в кабінет мало бути введено одного або двох правих, решта портфелів ділилась пополам між с.-р. і с.-д.)”.⁵² Пояснення есерів, на кшталт того, що вони залишились в уряді з метою коректувати його роботу і за сприятливих обставин таки запровадити трудовий принцип у життя, не можна вважати серйозним, оскільки УСДРП в цей час шукала підтримки Антанти, яка і чути нічого не хотіла про цей принцип. В даному випадку можна погодитись з відомим дослідником Української революції доктором історичних наук А.П. Гриценко, яка характеризувала таку позицію есерів як відверту маніловщину.⁵³

Таким чином, історіографічні джерела свідчать, що у 1919 р. питання про форму влади в Україні вирішилось на користь принципу парламентаризму не тільки через тиск правих партій, а й через поправління одної з провідних політичних сил УНР – УСДРП.

Аналіз історіографічного доробку українських дослідників свідчить, що при висвітленні подій Української революції з серпня 1919 р. по листопад 1920 р. вони практично майже не торкаються проблем взаємовідносин Директорії і правих сил з ключових проблем державотворення. Це й зрозуміло. З одного боку, як права опозиція, так і С. Петлюра, який фактично уособлював в цей час Директорію, вважали питання про форму влади в Україні (принаймні в теоретичному плані) остаточно вирішеним. У цей період політичні лідери УНР намагались на практиці запровадити парламентську форму влади, хоча через об’єктивні і

суб'єктивні причини їм не вдалося цього зробити. З іншого боку, як зазначав відомий дослідник Української революції В.Ф. Солдатенко, через втрату у 1919 р. завойованих раніше позицій революція змушена була самообмежувати свої завдання. На передній план вийшли інші проблеми і, в першу чергу, проблема захисту національної державності, збереження самостійності УНР.⁵⁴ Саме ці проблеми і стають головними для дослідників при висвітленні подій останнього року Української революції. Стан розробки цих проблем українською історіографією 1920-1950-х рр. буде проаналізовано автором в подальших публікаціях.

Таким чином, аналіз української історіографії 20-50-х рр. ХХ ст. щодо взаємин Директорії з правою опозицією в 1918-1920 рр. свідчить про сталий інтерес дослідників до цього важливого аспекту другого етапу Української національно-демократичної революції. Написані переважно безпосередніми учасниками тих буремних подій ці праці надають значний фактологічний матеріал для розуміння характеру взаємовідносин між Директорією і політичними силами правого спрямування в обох державницьких центрах, з'ясування впливу цих взаємин на вирішення ключових завдань державотворення. В деяких випадках дослідникам вдалось вийти на вирішення питань, які носять концептуальний характер.

Одночасно, вивчення історіографічного доробку українських дослідників 20-50-х рр. ХХ ст. дозволяє виділити і певні недоліки у висвітленні досліджуваної проблеми. Найбільш характерні з них – це надмірна полемічність, виправдання власної поведінки. Досить вузькою була джерельна база ряду праць, у яких йшлося про політику правих партій в добу Директорії. Нерідко дослідники з лівого політичного табору давали оцінку діяльності правих партій без глибокого аналізу їх програмних документів, відносячи всі ці партії до єдиного “правого табору ворогів революції”, намагались взагалі перекласти на них головну відповідальність за поразку державотворчих змагань. Приклад цього – праця М.Шаповала “Велика революція і українська визвольна програма”, у якій він писав, що окрім УПСР “... всі, так звані, “соціялісти” (соціал-демократи, соціялісти-самостійники, соціялісти-федералісти, селянські соціялісти), не кажучи вже про буржуазні партії, оказались буржуазними прихвостнями і прихильниками”.⁵⁵

Проте, події Української революції свідчать, що далеко не останню роль у її поразці відіграли постійні незгоди саме у таборі провідних соціалістичних партій України – УСДРП та УПСР. Щодо правих партій, то вони протягом всього періоду діяльності Директорії лише на короткі історичні періоди опинялись на чолі керівних центрів УНР. Зокрема, правий уряд С. Остапенка перебував при владі всього 35 днів, а в уряді В. Прокоповича УРДП, що дотримувалась правих поглядів, мала лише на один міністерський портфель більше, ніж УСДРП. Та й взагалі, цей уряд, на думку багатьох дослідників, після залишення ним Києва в кінці першої декади червня 1920 р., не справив будь-якого помітного впливу на перебіг подій на завершальній стадії Української революції.

Разом з тим, маючи власні погляди на шляхи розвитку державотворчих процесів в Україні в роки революції, сили правої опозиції досить часто протистояли своїм політичним опонентам з УСДРП та УПСР. Але наслідки цього протистояння не завжди були деструктивними. Приклад тому – Кам'янецька доба, в період якої активна політична діяльність правоопозиційних уряду Б. Мартоса політичних партій в сукупності з іншими факторами призвела до відмови проводу УНР від класових засад державотворення і декларування переходу до загальнолюдських, демократичних засад побудови українського республіканського ладу.

Прикметною рисою багатьох праць з досліджуваної проблеми, особливо написаних безпосередніми учасниками революційних подій, є їх помітна партійна заангажованість, що відзначають і сучасні фахівці. “Попри запевнення у прагненні до об'єктивності, неупередженості, - зазначав В.Ф. Солдатенко, - кожен із авторів вільно чи мимоволі відображав через вибудову своїх досліджень їхнє концептуальне спрямування, цілком певні уподобання, позиції, орієнтації, породжені тією чи іншою партійною належністю ...”⁵⁶

Звідси випливає висновок: хоча праці перших дослідників Української революції є надзвичайно цінним історіографічним джерелом для вивчення взаємин Директорії з правою опозицією, оцінки і висновки, які містять ці праці, не можуть беззастережно, без критичного

аналізу використовуватись на сучасному етапі вітчизняного історіографічного процесу. Протилежний підхід призведе до перекручення історичної істини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В. Історичні уроки української революції // Історія України. – 2000. – № 41;
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: К., 1999. – С. 64;
3. Відродження. – 1918. – 22 грудня;
4. Нова Рада. – 1918. – 26 грудня.
5. Там само;
6. Нова Рада. – 1918. – 29 грудня;
7. Там само;
8. Шаповал М. Вказана праця. – С. 133;
9. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921: В 3 т. – Прага, 1942. – Т. I. – С. 74;
10. Винниченко В. Вказана праця. – С. 211-212;
11. Див.: Мазепа І. Вказана праця. – С. 68-70;
12. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Видання 2-ге. – Прага, 1948. – С. 24;
13. Там само;
14. Див.: Христюк П. Вказана праця. – С. 49;
15. Мазепа І. Вказана праця. – С. 83-84;
16. Коновалець Є. Вказана праця. – С. 26;
17. Див.: Там само. – С. 27;
18. Див.: Христюк П. Вказана праця. – С. 57-58;
19. Мазепа І. Вказана праця. – С. 88;
20. Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 58;
21. Мазепа І. Вказана праця. – С. 82;
22. Коновалець Є. Вказана праця. – С. 33;
23. Там само;
24. Див.: Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 61-62;
25. Там само.
26. Там само. – С. 61;
27. Винниченко В. Вказана праця. – С. 237-238;
28. Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 104;
29. Див.: Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 105;
30. Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 108;
31. Шаповал М. Занепад УНР. – Прага, 1928. – С. 6;
32. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 134;
33. Мазепа І. Вказана праця. – С. 150;
34. Там само. – С. 149;
35. Там само;
36. Мазепа І. Вказана праця. – С. 153;
37. Див.: Мазепа І. Вказана праця. – С. 151-154;
38. Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 124;
39. Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 121;
40. Копиленко О., Копиленко М. Друга УНР: спроба історико-генетичного аналізу // Право України. – 1994. – С. 163-164;
41. Шаповал М. Занепад УНР. – С. 10;
42. Там само. – С. 9;
43. Мазепа І. Вказана праця. – Т. 2. – С. 41;
44. Назарук О. Рік на великій Україні (конспект споминів з української революції). – Відень, 1920. – С. 193;
45. Див.: Там само. – С. 192, 193;
46. Там само. – С. 195;
47. Там само. – С. 19;
48. Там само. – С. 193-194;
49. Трудова громада. – 1919. – 30 серпня;
50. Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 146;
51. Там само. – С. 154-155;
52. Там само. – С. 155-156;
53. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: Рік 1919-й. – К., 1996. – С. 59;
54. Див.: Солдатенко В.Ф. Вказана праця. – С. 685, 691;
55. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 181;
56. Солдатенко В.Ф. Вказана праця. – С. 22.

С.І. Дровозюк

МАСОВИЙ РЕЛІГІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 20-Х РР. ХХ СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Духовне життя народу завжди має конкретно-історичний зміст і відбувається у різноманітних формах. У першій половині 20-х рр. ХХ ст. однією з таких форм був масовий релігійний рух, що охопив Правобережжя України. Епіцентром руху стало Поділля. Поштовх цьому рухові дали “чудеса” – оновлення ікон, церков тощо. Найбільший суспільний резонанс мало “калинівське чудо”. Короткий зміст подій такий. Влітку 1923 р. хтось прострелив образ Спасителя, зображеного на хресті, що знаходився на шляху до с. Сальник, поблизу станції Калинівка. Незабаром поширилися чутки, що з хреста йде кров. Це викликало масове паломництво селян з Поділля, Київщини, Волині та інших регіонів. Навіть за офіційними даними всі дороги до Калинівки були заповнені віруючими, а біля хреста одночасно перебувало близько 15 тисяч чоловік. Інше чудо було пов’язане з так званою Йосафатовою долиною, що знаходилася поблизу с. Голинчинці Могилівської округи. Таку назву їй було дано у зв’язку з поширенням чуток, що саме тут має відбутися страшний суд (за біблійною легендою страшний суд мав статися у долині Йосафатовій). Це спричинило масовий релігійний рух. У долині, названій Йосафатовою, було встановлено понад 17 тис. хрестів, принесених селянами Поділля та інших країв. Домінантою духовного життя у період масового релігійного руху були есхатологічні настрої, пов’язані з уявленнями про антихриста, страшний суд, пекло тощо. Все це асоціювалося, як правило, з більшовиками та комуністичною владою.

Рух викликав гостру реакцію влади. Для розслідування справи була створена особлива комісія. На повну потужність запрацювали каральні органи держави – ДПУ, прокуратура, суд. У засобах масової інформації була розгорнута широка кампанія, спрямована проти чудес. Отже, події, викликані чудесами, слід розглядати не як суто релігійне явище, а як суспільно-політичну боротьбу, що відбувалася у специфічній формі. Масовий релігійний рух 20-х рр. становить також